

ALISHER NAVOIYNING “LISON UT-TAYR” DOSTONI VA UNDAGI
“SHAYX SAN’ON” HIKOYATI TAHLILI

Shaxnoza Baxriddinova

Alisher Navoiy nomidagi o‘zbek tili va adabiyoti universiteti 1-bosqich magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17458571>

Annotatsiya. Mazkur maqolada buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodining yuksak namunasi bo‘lgan “Lison ut-tayr” dostoni va undagi “Shayx Sa‘non” hikoyati tahlil qilinib, undagi tasavvufiy g‘oyalar yoritilgan. Asarda insonning ma‘naviy kamolot sari yo‘li, Haqqa yetishish bosqichlari hamda ruhiy poklanish jarayonlari tasavvuf falsafasi asosida talqin etiladi.

Bundan tashqari maqolada Alisher Navoiyning tasavvuf va uning naqshbandiya ta‘limotidagi o‘ziga xos qarashlariga ahamiyat berilgan. Asar kompozitsiyasining o‘ziga xosligiga diqqat qaratilib, undagi har bir detall Alisher Navoiyning, eng avvalo, islomiy, so‘ngra tasavvufiy dunyoqarashini o‘zida aks etgani tahlillar orqali asoslangan.

Kalit so‘zlar: “Lison ut-tayr”, tasavvuf, komil inson, ruhiy kamolot, Haqqa yetishish, islom, hikoyat, Shayx San‘on, nasroniy qiz, ishq, tasavvuf, din.

Annotation. In the work the great thinker Alisher Navoi’s masterpiece “Lison ut-Tayr” (“The Language of the Birds”) and its story “Shaykh San‘an.” It explores the Sufi ideas embodied within the work, particularly the human journey toward spiritual perfection, the stages of attaining divine truth, and the process of inner purification, all interpreted through the lens of Sufi philosophy. Furthermore, the article emphasizes Alisher Navoi’s unique perspective on Sufism and the Naqshbandi teaching. Special attention is given to the distinctive composition of the work, where each detail reflects Navoi’s worldview — rooted first in Islam and then in Sufism — supported by analytical discussion.

Keywords: “Lison ut-Tayr”, Sufism, perfect human, spiritual perfection, attainment of Divine Truth, Islam, story, Shaykh San‘an, Christian girl, love, mysticism, religion.

Аннотация. В данной статье анализируется выдающееся произведение великого мыслителя Алишера Навои — поэма «Лисон ут-тайр» («Язык птиц») и входящая в неё история «Шейх Санон». В работе раскрываются суфийские идеи, отражённые в поэме, такие как путь человека к духовному совершенству, этапы постижения Истины и процесс духовного очищения, трактуемые на основе философии суфизма. Кроме того, в статье уделено внимание своеобразным взглядам Алишера Навои на суфизм и учение накшбандийа. Особое внимание сосредоточено на композиционной своеобразности произведения, где каждая деталь отражает мировоззрение Навои — прежде всего исламское, а затем суфийское, что подтверждается проведённым анализом.

Ключевые слова: «Лисон ут-тайр», суфизм, совершенный человек, духовное совершенство, постижение Истины, ислам, повествование, Шейх Санон, христианская девушка, любовь, мистицизм, религия.

Alisher Navoiy ijodi o‘zbek adabiyoti tarixida tasavvufiy tafakkurning eng yuksak cho‘qqilaridan biridir. Shoir o‘z asarlarida insonning ruhiy dunyosini, ma‘naviy kamolot sari intilishini chuqur falsafiy mazmunda tasvirlagan. Xususan, “Lison ut-tayr” dostoni tasavvuf falsafasining badiiy ifodasidir.

Bu asar orqali Navoiy insonni o'z "men" ini anglash, nafsni yengish va Haq yo'lini topishga da'vat etadi. "Lison ut-tayr" ("Qush tili") asari mashhur fors shoiri Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr" asariga javob tariqasida yozilgan bo'lsa-da, unda Navoiy o'zining milliy va ma'naviy qarashlarini ifoda etadi. Shoir tasavvufni insonni mukammallikka yetaklovchi yo'l sifatida talqin qiladi.

"Lison ut-tayr" dostonida qushlar timsolida insonlar tasvirlanadi. Ularning maqsadi — afsonaviy Simurg'ni (ya'ni Haqni) topishdir. Qushlarning sayohati tasavvufdagi "suluk yo'li", ya'ni Haqqa yetishish yo'lini ifodalaydi. Bu yo'l yetti vodiyni (bosqichni) o'z ichiga oladi: talab, ishq, ma'rifat, istig'no, tavhid, hayrat va fano. Har bir vodiyni insonning ma'naviy poklanish, o'z "men" idan kechish jarayonini ifodalaydi.

1. Talab vodiysi – Haqni izlashning boshlanishi.
2. Ishq vodiysi – Ruhni poklovchi, uni Haqqa bog'lovchi muhabbat bosqichi.
3. Ma'rifat vodiysi – Ilohiy haqiqatni idrok etish.
4. Istig'no vodiysi – Dunyo havaslaridan voz kechish.
5. Tavhid vodiysi – Yaratganning yagona ekanini tan olish.
6. Hayrat vodiysi – Ruhning cheksiz haqiqat oldida hayratda qolishi.
7. Fano vodiysi – O'z "men" idan kechib, Haqqa yo'q bo'lish — komillik darajasi.

Bu yetti vodiyning har biri tasavvufdagi ruhiy kamolot bosqichlariga to'g'ri keladi. Asarda qushlar — muriddlar (izlovchilar), Simurg' esa — Alloh timsolidir. Qushlarning yo'lda duch keladigan to'siqlari insonning nafs, havoyi istaklar, jaholat kabi ichki dushmanlarini bildiradi.

Masalan, Hudhud yo'l boshchi sifatida payg'ambar yoki murshidni ifodalaydi. Tovus — go'zallik, dunyoviy nafs timsoli. U go'zallikka, shon-shuhrat va hashamatga ruju qo'ygan, ammo bu narsalar uni Haqqa (Allohga) yaqinlashtirmaydi, balki undan uzoqlashtiradi. Bulbul go'zallikka, dunyo muhabbatiga berilgan deya ta'riflanadi. Boyqush esa mol-dunyoga o'ch qahramon sifatida talqin qilinadi. Bu orqali Navoiy insonni o'z ruhiy to'siqlaridan ozod bo'lishga da'vat qiladi. Hudhud boshqa qushlarni Haq yo'liga boshlaydi. Bu tasvir orqali Navoiy insonni murshid rahnamoligida Haqni tanishga chaqiradi. Navoiy tasavvuf ta'limotiga ko'ra, insonning eng yuksak darajasi — komillikka erishishdir. Komil inson — bu nafsini poklagan, ilm va ma'rifat orqali Haqni tanigan, boshqalarga rahm-shafqatli shaxsdir. Doston oxirida Simurg'ni topgan qushlar aslida o'zlarini topadilar — bu esa insonning Haqni o'z qalbida topish g'oyasini ifodalaydi. Shoir tasavvuf falsafasini xalqona ruhda talqin qiladi. Uning g'oyalari faqat diniy emas, balki ijtimoiy-axloqiy mazmunga ham ega. Navoiy insonni faqat ibodat emas, balki amaliy ezgu ishlar, odamlarga foyda keltirish orqali ham Haqqa yaqinlashishga da'vat etadi.

Navoiy uchun ishq – bu Haqni anglash vositasi. U shaxsiy, dunyoviy muhabbatni emas, ilohiy ishqni, ya'ni Allohga muhabbatni ulug'laydi. Shuning uchun doston qahramonlari (qushlar) ishq alangasida o'zini yo'qotib, Haqqa yetadi. Tasavvufda eng katta dushman — nafs.

Navoiy qushlar timsolida insonning nafs, g'urur, shubha, manmanlik, dunyo sevgisi kabi to'siqlar bilan kurashini ko'rsatadi. Haqiqiy orif — nafsini yenggan, Haqqa taslim bo'lgan insondir.

Alisher Navoiy "Lison-ut tayr" dostonidagi Shayx San'on hikoyati — asarning eng mashhur va chuqur tasavvufiy mazmundagi qismlaridan biridir.

Hikoyaning qisqacha mazmuni: Shayx San'on — Makka shahrida yashovchi, yetmish marta haj qilgan, minglab muridlari bor, ilm va taqvo bilan mashhur zot edi. Bir kecha u tush ko'radi: tushida u Rim shahrida (Rum diyori) sajda qilayotganini ko'radi. Bu tush uni hayratga soladi, chunki u butparastlar yurti bo'lgan joyda sajda qilayotgani unga g'alati tuyuladi. Shayx bu tushni ta'bir qilib, Rum diyoriga yo'l oladi. U yerda bir nasroniy qizni ko'radi. U qiz nihoyatda go'zal, ammo Haq yo'lidan bexabar edi. Shayx o'sha qizni ko'rib, ishqqa muhtalo bo'ladi. Qiz esa Shayxning muhabbatini sinaydi va shart qo'yadi: "Agar meni istasang, dindand chiq, butga sajda qil, sharob ich, Injilni o'rgan – shunda muhabbatimga loyiq bo'lasan", – deydi. Shayx avval bu so'zlardan larzaga tushadi, lekin ishq uni shunday holatga soladiki, u barchasiga rozi bo'ladi. U: butga sajda qiladi, xoch osadi, sharob ichadi, Injilni o'qiydi, nasroniy kiyimini kiyadi. Muridlari bundan iztirobda bo'ladilar, ammo Shayx "bu ishq – ilohiy sinov" deydi. Bir muddat o'tib, nasroniy qiz Shayxning bu holatidan hayratga tushadi. U ko'radi-ki, Shayxning muhabbati jismoniy emas, ilohiy pok muhabbat ekan.

Natijada qiz Haqqa imon keltiradi, Shayx esa o'z holiga qaytadi. Ikkovlon haqiqiy ishqda poklanadilar.

Shayx — bu kamolot darajasidagi inson, ammo u ham ishq sinovidan o'tishi kerak edi.

Tasavvufda bu "yo'l oxiridagi imtihon" deb talqin qilinadi. Ya'ni, hatto eng pok inson ham ishq oldida sinovdan o'tadi. Navoiy shu orqali shunday demoqchi bo'ladi: Haqqa yetishish uchun aql va ilm yetarli emas, ishq ham kerak. Hikoyatdagi nasroniy qiz — ilohiy go'zallik ramzi.

Qiz — bu zohirda "kofir", ammo aslida ilohiy go'zallikning timsolidir. Shayx uning husnida Haqning jamol nurini ko'radi. Tasavvufda "go'zallik" — Haqning tajallisi, ya'ni Uning ko'rinishidir. Shuning uchun Shayx qizni sevganida, aslida u Haqni sevgan edi.

Shayxning "butga sajda qilishi" yoki "dindand chiqishi" zohirda gunoh bo'lib ko'rinsa-da, bu ramziy ma'noda: insonning "zohiriy dindand", ya'ni shakl va rasm-rusumdan chiqib, Haqning mohiyatiga kirishini bildiradi. Tasavvufda bunga "botin dinga kirish" deyiladi. Bu – tashqi e'tiqoddan ko'ra ichki Haqni anglash holati. Shayx San'on hikoyasida ishq shunchaki his emas, balki Haqqa eltuvchi yo'l sifatida talqin qilinadi. Ishaq insonni "men"likdan xalos qiladi, uni "fanoga" — o'zini yo'qotish holatiga olib boradi. Shayx ishq tufayli taqvo, shon-shuhrat, ilm kabi narsalardan voz kechadi — bu esa tasavvufdagi fano (yo'q bo'lish) darajasidir. Hikoya yakunida qizning musulmon bo'lishi shuni anglatadi: Haqiqiy ishq oxir-oqibat haqiqatni yoritadi.

Navoiy bu bilan "ishq – Haqqa eltuvchi yo'l" degan g'oyani tasdiqlaydi.

"Lison ut-tayr" dostoni nafaqat falsafiy, balki badiiy jihatdan ham yuksak asardir. Navoiy tasavvufiy g'oyalarni badiiy ramzlar orqali o'quvchiga yetkazadi. Qushlar sayohati, Hudhudning so'zlari, har bir manzilning sinovlari — bularning barchasi inson qalbidagi ichki kurashlarni, Haqqa intilish jarayonini jonli ifodalaydi. Asar o'quvchini nafaqat falsafiy mushohadaga, balki ma'naviy uyg'onishga undaydi. Shu bois "Lison ut-tayr" nafaqat bir doston, balki ma'rifat maktabidir.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asari tasavvufiy tafakkurning cho'qqisi, insonni ma'naviy yuksalishga da'vat etuvchi badiiy-falsafiy asardir. Unda shoir insonning o'zligini anglash, nafsni yengish va Haqqa yetishish yo'lini ramziy obrazlar orqali ifodalagan.

Navoiy uchun tasavvuf — bu hayotdan uzilish emas, balki insonni jamiyatga, ezgulikka va Haqqa xizmatga yetaklovchi yo‘ldir. Navoiy bu asar orqali shunday xulosa beradi: “Haq yo‘lida nafsni yo‘q etgan banda — chin orifdir, o‘zini topgan inson — Haqni topgandir.”

“Shayx San‘on” hikoyati orqali Navoiy insonning ruhiy kamolot sari yo‘li, ishq orqali Haqqa yetishish g‘oyasini badiiy shaklda ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1983.
2. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. — Toshkent: O‘zbekiston, 1991.
3. Hodi Zarifov. Navoiy asarlarida tasavvuf. — Toshkent: Fan, 1970.
4. Oripov A. Tasavvuf va badiiyat. — Toshkent: Ma’naviyat, 2005.